

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ XIX-XX СТ.

*Андрій В'ялець,
заступник генерального директора
Національного історико-архітектурного
музею «Київська фортеця»*

ЗВІРИНЕЦЬКЕ УКРІПЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ: ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА

Звіринецьке укріплення – комплексна пам'ятка архітектури та природи. В статті наведена історія будівництва та розвитку складової частини Київської фортеці – Звіринецького укріплення та його перетворення на частину ландшафту Національного ботанічного саду ім. Гришка НАН України.

Ключові слова: укріплення, Київська фортеця, люнет, капонір, фортифікація.

Між Видубичами, Печерськом, Теличкою та Лисою горою знаходиться історична місцевість – Звіринець. Свою назву вона отримала через велику кількість звірів, на яких тут полювали київські князі. В різні часи тут розміщувались замська княжа резиденція – Красний двір. Тут діяв печерний монастир, зруйнований у 1096–1097 рр. половцями, а у 80-х роках XIX ст. відкрито печерний комплекс, що існував з X століття. Після монголо-татарської навали на Звіринці виникло однойменне поселення, що належало Видубицькому монастирю. А ось на початку XIX ст. на цю місцину звернуло увагу військово відомство, яке вирішило влаштувати тут потужне укріплення, яке по традиції отримало назву від назви місцевості – Звіринецьке укріплення. Саме про історію будівництва та подальше використання і піде мова у цій статті.

Передумови будівництва

На початку XVIII ст. у Києві, була споруджена сучасна на той час фортеця, що півкільцем оточувала Києво-Печерську лавру, та прикриваючи головні київські переправи. Північніше знаходились застарілі укріплення на Старокиївській горі. Південніше височіла Звіринецька гора. Старокиївська та Печерська фортеці поєднувались ретраншаментом, побудованим графом Мініхом в середині XVIII ст.

Початок XIX ст. ознаменувався активними військово-політичними подіями в Європі через амбіції молодого французького імператора Наполеона. Ці процеси неминуче мали своє відображення і в Росії.

Незважаючи на підписані у 1807 і 1808 рр. російсько-французькі угоди, відносини між країнами до 1810 р. вкрай загострилися і нова війна стала очевидною. У фортифікаційному відношенні театр можливих бойових дій виявився непередбаченим, оскільки на цьому напрямку було всього дві фортеці – Київ та Рига, відстань між якими була понад 1000 верст! Почалася термінова підготовка цих фортець до оборони.

Комісія під головуванням генерал-майора Глухова, що оглядала Київську фортецю, зробила невтішні висновки: всі укріплення фортеці мали слабкі профілі, кам'яне облицювання ровів відсутнє, а фланкування було ненадійним. Старокиївська фортеця була в абсолютно занедбаному стані і ледь виділялася з навколишніх будинків. Ретраншемент графа Мініха також знаходився в жахливому стані: його вали осіли і поросли травою, рови осипалися. Єдиним боєдатним укріпленням залишалася Печерська фортеця, але й у неї були серйозні недоліки: обстріл місцевості був сильно ускладнений через занадто забудо-

вану еспланаду, а з горжі, з боку Дніпра, вона залишалася відкритою. Але головний недолік полягав у можливості обстрілу ядра фортеці з сусіднього, Звіринецького, пагорбу, що панував над нею. Свого часу, на початку XVIII ст. при будівництві фортеці, на це мало звертали увагу, адже тогочасна артилерія не мала можливості вести вогонь на таку відстань. Та часи змінилися, розвиток техніки та арт систем вже дозволяв ефективно обстрілювати фортецю.

Після особистого огляду Київської фортеці інспектор Інженерного корпусу генерал-майор К. І. Опперман 16 квітня 1810 р. представив проект з влаштування у фортеці великого табору-депо для запасних армій на 43 батальйони, 10 ескадронів, 2 полки козаків і 2 роти піонерів (саперів). За проектом (рис. 1), передбачалося привести до ладу вже існуючі укріплення і побудувати нові, висунуті на захід і південь. Лінія ретраншементу повинна була бути посилена кількома передовими люнетами.

На Звіринецькій горі, що панувала над навколишньою місцевістю, в тому числі і над Близнім і Дальнім ретраншементами Печерської фортеці, передбачалося звести досить велике укріплення бастионного абрису. Це дозволило б повністю контролювати Наводницьку дорогу та однойменну переправу. Крім того, Опперман наполягав на необхідності зімкнути з боку Дніпра тил Печерської фортеці, хоча цьому і опиралося лаврське духовенство.

Проект було розглянуто, але оскільки конфлікт з Францією ще не привів до розриву, то 29 квітня 1810 р. було затверджено скорочений план робіт, за яким передбачалося тільки зімкнути тил Печерської фортеці (Затильне укріплення) і звести Звіринецьке укріплення.

Упродовж 1810–1812 рр. було розроблено та затверджено проект Звіринецького укріплення, вириті рови, насипані вали, влаштовані порохівні для боєприпасів, встановлені бліндажі та намети для гарнізону.

Будівництво Звіринецького укріплення почалося 24 червня 1810 р. із закладки в ньому кам'яного порохового льоху на 1000 пудів пороху [1]. Слід відзначити, що урочище Звіринець було відділене від узгір'я, де розташовувалася Києво-Печерська фортеця, так званім Наводницьким ярмом – одним з найзначніших ярів на правому березі Дніпра, по якому проходив Московський шлях – його відрізок на правому березі – від Наводницького мосту на плотах або в інші періоди на суднах, наведеного тут, до Печерського форштадту – мав стратегічне значення.

За планом 1812 р. (рис. 2), видно, що побудоване укріплення дуже сильно відрізнялося від початкового проекту. Укріплення мало три бастіони (Великий, Повний і Печерський), один напівбастион (Видубицький) і один горнверк. Фронти укріплення були посилені рavelінами і деякими іншими невеликими укріпленнями. Перед шпiцом Печерського бастиону розташовувалася напівкругла батарея для обстрілу підступів до Наводницької дороги. Вали і рови мали невеликий польовий профіль, але через панівне положення укріплення вважалося досить міцним. У ньому розташовувалися артилерійські і провіантські склади, а також тимчасові казарми на дві роти. Для решти гарнізону були побудовані бліндажі та намети.

У січні 1811 р. генерал-майором Глуховим були складені відомості по запасах, необхідних на випадок облоги. Всі будівлі в середині фортеці також були розподілені для розміщення гарнізону та запасів. Передбачалося виселити з фортеці всіх ченців, крім тих, хто був згоден доглядати за пораненими і хворими. Чисельність гарнізону складала 17 батальйонів, 17 ескадронів і один батальйон піонерів – всього близько 20000 чоловік. У приміщеннях Києво-Печерської Лаври планувалося розмістити два батальйони. Тривалість облоги визначалася у вісім місяців. Виходячи з цих даних, запаси укріплення вираховувалися таким чином: на 333 гармати – 20000 пудів пороху; рушничних патронів – 2 мільйони; лопат – 5000; ломів і сокир – по одній тисячі; кирок і мотик – 3000; пожежних труб – 10; коліс до тачок – 2000; борошна – 43000 чвертей; крупи – 3000 чвертей; солонини – 65000 пудів. 9 липня план оборони генерала Глухова був затверджений царем. Причому було наказано відстоювати Звіринецьке укріплення до останньої можливості[2].

4 березня 1812 р. «по височайшому повелінню» почалися роботи з посилення верків Звіринського укріплення контрмінними галереями.

У ніч на 12 червня 1812 р. французька армія почала переправу через Неман. Оскільки не можна було виключати того, що частина наполеонівської армії буде діяти на півдні, то роботи з посилення фортеці необхідно було прискорити. З 16 липня, після огляду фортеці Опперманом, за його розпорядженням почали зводити перед Печерською фортецею і Звіринським укріпленням польові шанці. Щодня на роботах було задіяно до 4200 осіб, завдяки чому фортеця швидко приводилася в бойову готовність. Всі верки були захищені від раптового нападу палісадами і вовчими ямами, в середині укріплень були споруджені порохівні і безпечні від бомб бліндажі.

У жовтні 1812 р. з'ясувалося, що французькі війська до Києва не дійдуть і більшість робіт у фортеці була припинена, проте навіть у 1813 р. у Звіринському укріпленні виконувалися роботи із зведення мінних галерей. Крім того, у Звіринському укріпленні на дахи куренів була насипана земля. Влаштований до цього часу наплавний (на човнах) міст через Дніпро був розібраний, а човни відправлені для перевезення провіанту, що надходив до діючої армії.

26 січня 1813 р. Опперман в «Короткому описі вжитих оборонних заходів що по нинішньому Західному кордоні імперії» повідомляв: «Києво-Печерська фортеця замкнута з боку річки, виправлена у всіх частинах, озброєна, підведені контрміни і влаштовані безпечні від бомб бліндажі; понад те на Зверинецькій горі, побудоване особливе укріплення і долина між сим укріпленням і фортеця зайнята редутами і батареями.»

Звіринське укріплення і Нова Печерська фортеця

Наступного разу питання укріплення Звіринської височини піднімалось у 1830 році при проектуванні Нової Печерської фортеці. Існувало, що найменш два варіанти модернізації укріплення. (рис. 3) В обох випадках передбачалося надати довгочасний (більш капітальний) профіль ровам і земляним валам, а всередині укріплення звести велику кам'яну оборонну казарму. В одному варіанті це була зімкнута споруда з двома сусідніми баштами. Другий, більш пізній, варіант передбачав зведення незімкнутої казарми, що нагадує в плані витягнуту букву U. При цьому кардинально змінювався вигляд валів, оборона ровів посилювалась окремою ескарповою оборонною стіною, здійснювалася частково з капонірів, а частково з казематованих фланків. Крім того, навпроти вихідних кутів бастионів стінка обладнувалася бонет-капонірами. Бастионний фронт між Видубицьким і Великим бастионами перетворювався на капонірний, у зв'язку з будівництвом великого капоніру. Перед цим капоніром посилювався вже існуючий рavelін, а два передових люнети ліквідовувалися. На плацдармах вихідних кутів прикритого шляху навпроти шпів колишнього Видубицького бастиону і рavelіну зводилися цегляні редюїти. Рови перед рavelіном отримували оборону з гарматних казематів, розташованих у горжевій частині рavelіну. Навпроти куртин між Великим і Повним бастионами, а також між Видубицьким і горнверком у рову за вихідними плацдарми будувалися цегляні редюїти. Однак проект не був реалізований.

Після зведення «з'єднаних з цитаделлю укріплень Нової Київської фортеці», у 1850 році прийнято рішення про скасування Звіринського укріплення. Однак Тотлебен мав зовсім іншу думку про необхідність укріплення Звіринської височини. Для виправлення ситуації в переліку запропонованих робіт, на Звіринському укріпленні планувалось провести наступні роботи:

1. На південних фронтах цитаделі, що знаходяться навпроти Звіринської висоти, збільшити висоту гласису.

2. Відновити і перетворити в постійне Звіринське укріплення. Обладнати всередині нього казематовані приміщення для гарнізону, пороху і провіанту [3]..

У 1869 р. Е. Тотлебенем була здійснена чергова поїздка для огляду фортець на півдні країни. Під час цієї поїздки він понад два тижні провів у Києві для складання остаточного проекту модернізації Київської фортеці. Згідно з цим проектом, крім іншого, планувалося для прикриття нового залізничного мосту звести сильні самостійні форти на Звіринській височині і на Лисій горі, підсилити існуючі укріплення Київської фортеці та звести нові. На кресленнях представлений проект Звіринського укріплення, датований 20 березням 1869 р. (рис. 4) Для його зведення планувалося повністю ліквідувати всі залишки старого укріплення. За новим проектом Звіринське укріплення мало складатися з передового люнету, головного укріплення і Центрального редюїту.

Передовий люнет мав суцільну цегляну основу, прикриту земляним тюфяком. Кінці фланків, з боку тилу, були дещо звернути всередину укріплення. Горжу замикала оборонна стіна з рушничними бійницями. Перед люнетом розташовувався сухий рів з кам'яним контрескарпом. Від головного укріплення в бік люнета йшла довга підземна потерна. Однак так і лишається незрозумілим, чи поєднувала вона люнет з укріпленням, чи ні, так як на плані безпосередньо перед люнетом вона позначена пунктиром.

Головне укріплення складалось з Середньої, або центральної частини, правого та лівого фасів, а також окремого валу при оконечності лівого фланку. Рови фронтальних фасів прострілювались гарматами з капоніру, розташованого в центрі, та безпечних казематів влаштованих в контрескарпі. Рови фланків прострілювались з гармат, встановлених в пів-капонірах, влаштованих в тильній частині рову. При цьому, через особливість рельєфу місцевості, лівій фланк прострілювався з двох, розташований послідовно капонірів, а замикався окремим валом. У всіх вихідних кутах Головного укріплення, та за пів-капоніром лівого фланку розташовувались 4 мортирні батареї з приміщеннями складів артилерійських припасів. В кутах, де розташовувались мортирні батареї, влаштовувались потерни, що під дном рову вели в приміщення контрескарпу. Під валом, в ескарпі центральної частини, влаштовані кам'яні казарми, склади артилерійських припасів, кухні та інші приміщення різного призначення. З підвального поверху мортирної батареї в центральній частині укріплення йшла потерна в бік передового люнету. Центральне укріплення не мало зімкнутої горжі, і його внутрішня частина знаходилась під обстрілом з Центрального редюїту.

В горжовій частині Головного укріплення розташовувався Центральний редюїт. Система вогню тут була побудована аналогічним з Головним укріпленням чином, рови фронтальних фасів прострілювались з центрального капоніру, а фланки з пів-капонірів. Також рів прострілювався з безпечних казематів, влаштованих на всьому протязі контрескарпу. Різниця полягала в тому, що горжу укріплення прикривав артилерійським вогнем окремий капонір та рушничним вогнем з казематів, влаштованих в горжовій стіні та апарелях. Ескарпова стіна була кам'яною, але приміщення розташовувались в масі валу з боку внутрішньої частини укріплення, а не рову. Таким чином, фасади цих казематів виходили всередину укріплення. В капонір та пів-капоніри потрапляли по окремим потернам. Також з безпечних казематів контрескарпу, розташованих у вихідних кутах укріплення, були влаштовані спеціальні потерни, що вели до зачатків контрмінних галерей.

Нажаль, але до реалізації і цього проекту справа не дійшла.

З кінця 1870-х рр. стає ясно, що основну увагу необхідно приділяти укріпленню західних кордонів імперії. На південному напрямку в цей час вже не було противників, війська яких могли б загрожувати Києву. У цих умовах витратити кошти на модернізацію розташованої глибоко в тилу Київської фортеці не мало сенсу. З розвитком військової техніки фортеця швидко застаріває і незабаром стає фортецею третього класу, а з 1897 р. перетворюється у фортецю-склад.

Саме склади артилерійських запасів та іншого майна влаштовують на території Звіринського укріплення. В такому стані укріплення зустріло ХХ ст. і Першу світову війну.

Звіринецьке укріплення і вибухи

Слід зазначити, що наприкінці XIX ст., у 1886 р. для зберігання вибухових припасів на території укріплення відвели та облаштували територію між Великим та Повним бастіонами. При цьому частково були зриті вали флеші. По периметру ця територія оточувалась земляним валом, так само як і з боку укріплення був влаштований окремих вал.

В період Першої світової війни Київ, як фортеця-склад, був важливим пунктом для накопичення і постачання матеріальних ресурсів, необхідних для армії, що діяла на південно-західному оперативному напрямку. Тому не тільки територія укріплення, а й прилеглі до нього території використовувались під склади, в тому числі і вибухових речовин. Складування здійснювалось на поверхні землі, в кращому випадку всередині дерев'яних сараїв та бараків. І Наступна подія, пов'язана зі Звіринецьким укріпленням сталася 6 червня 1918 року, коли тут стався колосальної сили вибух. Згідно офіційним джерелам загинуло 36 чоловік та 45 жінок; поранено – 56 і 83 відповідно; контужено – 54 і 65. А от хворих на нервові хвороби було 29 чоловік та 79 жінок. І це жертви тільки серед місцевих жителів, кого вдалось знайти та ідентифікувати після пожежі. Тут не враховані ті, хто згорів у полум'ї пожежі чи помер потім, в госпіталях, а також солдати та юнкера Олексіївського училища. Були жертви і серед німецьких солдат, що несли службу на складах. Загальна кількість загиблих оцінюється приблизно у 200 чоловік.

Щодо причин вибуху, то їх було декілька: від диверсії з боку чи то Антанти, чи то більшовиків; до самозагоряння вибухівки. На думку автора, найбільш імовірно є версія військового відомства, опублікована в пресі «Причиною виникнення пожежі та наступних за нею вибухів є спроба виправлення одним з службовців сараю № 169 в сховищі вогнепальних припасів, без належної обережності, пошкодженого ящику з сигнальними ракетами».

Цей випадок висвітлив більш глобальну проблему – столиця молодого Української держави в прямому сенсі жила на порохівій діжці, адже за період війни вся Київська фортеця-склад була доценту забита різним небезпечним військовим майном. Сам гетьман Павло Скоропадський зазначав у своїх спогадах: «Причину взрива, незважаючи на серйозне розслідування, встановити не вдалось. Офіційна версія така: ще во время войны на Зверинце складывались без всякой сортировки большие партии взрывчатых веществ и снарядов» [4, с. 217]. Виходячи з міркувань убезпечити мешканців столиці нової України від можливості повторення подібних трагедій, уряд Скоропадського почав вживати заходи по очищенню Печерська та Звіринця від складів, та створення на вивільнених територіях нових центрів. Так, зокрема проектами передбачалось на вивільнених від військових споруд територіях побудувати квартали для найважливіших державних закладів: міністерств, Державного сейму, Академії наук, Академії мистецтв та ін. [4, с. 218]. Чергова зміна влади наприкінці 1918 р. відклала реалізацію цієї ідеї на десятиріччя.

Довгий час вважалось, що саме ця подія поклатала край існуванню Звіринецького укріплення. Завдяки проведеним дослідженням вдалось встановити, що епіцентр вибухів і пожежі знаходився поза межами укріплення. Це підтверджується фотографіями, зробленими відразу після катастрофи, та німецькою аерофотозіомці від 1943 року, де чітко видно, що верки укріплення абсолютно цілі. Тільки центральна частина вже зазнала «цивільного» будівельного впливу.

Конверсія, або плани по перебудові укріплення в передвоєнні роки

Повернулись до ідеї масштабної перебудови Звіринця та Печерська вже у 30-ті роки, при радянській владі. Автором проекту планування Печерсько-Звіринецького району Києва був український архітектор Довгалюк Іван Іванович. Цей проект був готовий вже на початку 1936 року. Центральним вузлом району мало стати місце нинішньої площі Лесі Українки, а на Звіринецькому плато планувалось розмістити основний комплекс будівель Української академії наук та ботанічний сад. В центрі академічного містечка мав

розташовуватись майдан площею у 8 га. По периметру цього майдану розміщувались будівлі академії наук, які відбиваються у воді першого в Радянському Союзі озера-гідроакумулятора, місткістю у 600 тис. м³ води! Це озеро, обведене невеличкою бетонною балюстрадою, прикрашеною скульптурами, займатиме три чверті всього майдану. На думку автора проекту, архітектора І. Довгалюка: «Тут є змога дати більшу кількість фонтанів, аніж у Версалі та Петергофі. Це буде один з найкрасивіших куточків світу» [5]. Характерною особливістю проекту також було те, що комплекс фортифікаційних споруд Васильківського укріплення акцентовано та органічно вписувався в загальну канву нової центральної площі, а от Звіринецьке укріплення повністю знищувалось. Згідно проекту, саме на його місці влаштувався басейн-гідроакумулятор та інші споруди УАН. Саме в такому вигляді проект був включений в перший Генеральний план м. Києва, прийнятий в 1937 році. Реалізувати цей проект, як і всі інші передвоєнні мегапроекти в м. Києві завадили різні чинники, серед яких і політичні репресії, і недостатність фінансування, і технічна відсталість. Війна поставила остаточно хрест на будівництві.

Сучасний стан

Остаточно доля споруди вирішилась у повоєнні роки, коли було прийнято рішення про створення на цій території Національного ботанічного саду. Фортечні верки чудово поєдналися з новими рукотворними ландшафтами, настільки органічно, що навіть професійному оку нелегко відрізнити одне від одного. До виконання робіт з планування території під нові потреби активно залучались німецькі військово полонені.

В 2012 році, Постановою КМ України від 10.10.2012 р. № 929 Звіринецьке укріплення, точніше сказати те, що від нього залишилось (рис. 5), отримало статус пам'ятки архітектури національного значення (охоронний № 260067-Н). Таким чином на території Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка НАН України існує комплексна пам'ятка природи та архітектури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ЦДІАК України, ф. 1436, оп. 2, спр. 19, арк. 26 зв.
2. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII–XIX вв. / О. В. Ситкарева. – Киев: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997.
3. Шильдер Н. Граф Эдуард Иванович Тотлебен. Его жизнь и деятельность / Н. Шильдер. – Санкт-Петербург: Типография и Литография В. А. Тихонова, 1886.
4. Павло Скоропадський. Спогади / Павло Скоропадський. – Київ; Філадельфія, 1995.
5. На фортечних валах // Соціалістичний Київ. – 1936. – № 1. – С. 25–29.

Рис. 1. Проект Оппермана 1810 р.

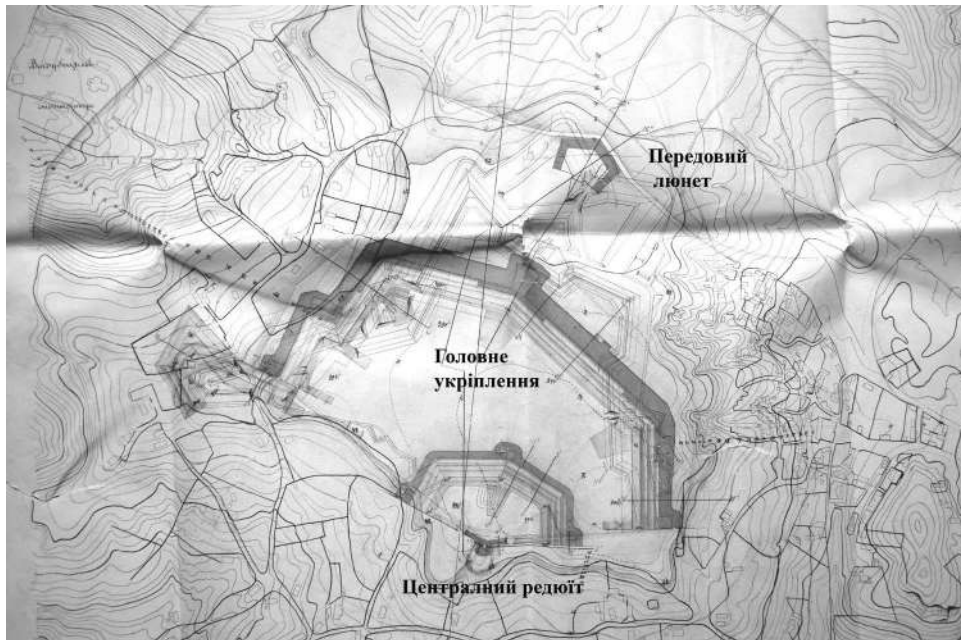

Рис. 4. Проект 1869 р.

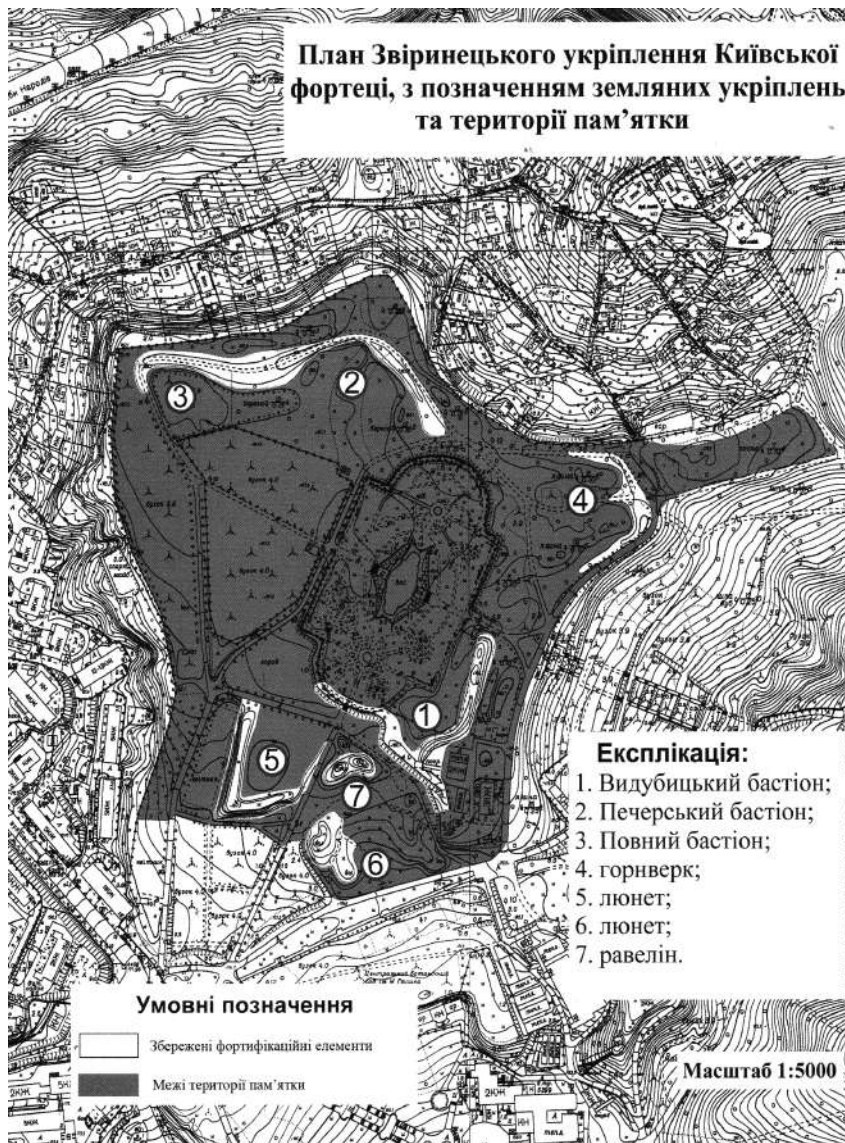

Рис. 5. План сучасного стану території пам'ятки